

Marta Jermaczek-Sitak

GATUNEK, EKOSYSTEM, KRAJOBRAZ. DEFINIOWANIE CELÓW OCHRONY PRZYRODY NA RÓŻNYCH POZIOMACH ORGANIZACJI – PRZYKŁADY Z DOLIN RZECZNYCH

Species, ecosystem, landscape. Defining nature conservation objectives on various organizational levels – examples of river valleys

ABSTRAKT: Od roku 2011 trwa proces przygotowywania planów ochrony oraz planów zadań ochronnych dla obszarów Natura 2000. Są to dokumenty o określonej strukturze, w której jest miejsce również na formułowanie celów ochrony. Niniejszy artykuł podejmuje próbę odpowiedzi na pytania, jak mogą być formułowane cele ochrony na obszarach Natura 2000 położonych w dolinach rzecznych oraz w jaki sposób specyfika poszczególnych gatunków i siedlisk powinna być brana pod uwagę przy formułowaniu celów.

SŁOWA KLUCZOWE: Natura 2000, doliny rzeczne, ekologia krajobrazu, planowanie ochrony przyrody

ABSTRACT: The process of preparing conservation plans and conservation task plans for Natura 2000 sites has been continuing for several years. Those are documents of strictly defined structure which allow space for formulating conservation objectives. The present article attempts to answer the issue of how conservation objectives may be formulated for Natura 2000 sites situated in river valleys and in which way the specificity of individual species and habitats should be considered when formulating those objectives.

KEYWORDS: Natura 2000, river valleys, landscape ecology, nature conservation planning

Wstęp

Doliny rzeczne stanowią znaczącą część obszarów Natura 2000 w Polsce, jednocześnie w przypadku większości dolin jest to jedyna forma ochrony zabezpieczająca ich najważniejsze walory. Są to obszary szczególne – zarówno występujące tu siedliska, jak i związane z nimi gatunki zależne są w dużym stopniu od wody i jej reżimu. To właśnie zalewy lub ich brak, wraz z innymi czynnikami, jak gospodarka łąkarska, pastwiskowa, leśna czy rybacka, kształtują cha-

rakter całych kompleksów ekosystemów o zróżnicowanej strukturze, skomplikowanych granicach, złożonych strefach ekotonowych. Cały ten wieloskładnikowy, dynamiczny system nie poddaje się często standardowemu myśleniu na temat ochrony przyrody, sprowadzającej się do ochrony najcenniejszych płątów czy stanowisk – wymaga raczej całościowego planowania w skali całej doliny rzecznej, a jeśli to niemożliwe, przynajmniej w skali większego odcinka.

Od roku 2011 trwa proces przygotowywania planów ochrony oraz planów zadań

ochronnych dla obszarów Natura 2000. Są to dokumenty o określonej strukturze, w której jest miejsce również na formułowanie celów ochrony. Jest to etap szczególnie ważny w dolinach rzecznych - istotne jest, aby cele zapisane w planie zadań ochronnych wpisywały się w schemat celów środowiskowych wynikających z Ramowej Dyrektywy Wodnej, transponowanej do polskiego prawa. Dlatego cele powinny być tu formułowane nie tylko zgodnie z zasadami dobrego planowania – proste, mierzalne, osiągalne, realistyczne, określone czasowo, ale również na tyle szczegółowo, aby wynikały z nich określone zadania do realizacji czy konkretne wartości do monitorowania. Cele powinny też mieścić się w schemacie zarządzenia oraz być zaakceptowane przez wszystkich uczestników procesu planistycznego.

Niniejszy artykuł podejmuje próbę odpowiedzi na pytania, jak mogą być formułowane cele ochrony na obszarach Natura 2000 położonych w dolinach rzecznych oraz w jaki sposób specyfika poszczególnych gatunków i siedlisk powinna być brana pod uwagę przy formułowaniu celów.

Charakterystyka obszarów

Analizę celów formułowanych w planach zadań ochronnych przeprowadzono na podstawie czterech planów wykonywanych w roku 2011 przez Klub Przyrodników na zlecenie Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska w Gorzowie Wielkopolskim. Plany wpisywały się w jednolity szablon określony przez zleciodawcę. Jest to jeden obszar położony w dolinie małej rzeki – Leniwej Obry, dwa stykające się ze sobą obszary w dolinie Odry oraz jeden obszar w dolinie Warty i Noteci, obejmujący również stoki doliny z murawami kserotermicznymi.

a. PLH080001 Dolina Leniwej Obry

Dolina Leniwej Obry to obszar położony we wschodniej części województwa Lubuskiego, w szerokiej dolinie, przez którą przepływa obecnie niewielki, wyprostowany kanał i liczne rowy.

Głównym przedmiotem ochrony są stosunkowo dobrze zachowane i występujące na dużych powierzchniach łągi olszowe *Fraxino-Alnetum*, w mniejszym stopniu łągi wiązowo-dębowe *Ficario-Ulmetum* oraz grądy *Galio-Carpinetum*, ziołorośla okrajkowe *Convolvuletalia* – dobrze wykształcone szczególnie nad ciekami oraz wzdłuż granic krajobrazowych, a także łąki – świeże *Arrhenatherion* oraz trzęślicowe *Molinion*, stwierdzone na dużo mniejszej powierzchni, jednak o znacznych walorach przyrodniczych. Oprócz tego w jeziorze Nietopersko występuje na jedynym stanowisku w Polsce kaldejsza dziewięciornikowata *Caldesia parnassifolia*. W dolinie występuje bóbr *Castor fiber* i wydra *Lutra lutra*.

b. PLH080006 Ujście Noteci

Ujście Noteci to obszar położony na wschód od Gorzowa Wielkopolskiego, obejmujący przyujściowy odcinek doliny Noteci oraz fragment doliny Warty. Najważniejsze przedmioty ochrony to łągi wierzbowe *Salicetum albo-fragilis* oraz *Salicetum triandro-viminalis*, w mniejszym stopniu wiązowo-dębowe – dobrze wykształcone, ale na niewielkiej powierzchni; liczne i dobrze zachowane starorzecza z roślinnością *Nymphaeion* oraz *Potamion*, ziołorośla okrajkowe *Convolvuletalia*, a na stromych stokach dolin Warty i Noteci – murawy kserotermiczne *Festuco-Brometea*. Istotnym przedmiotem ochrony jest tu też bóbr oraz wydra. Granice obszaru pokrywają się częściowo z obszarem ochrony ptaków PLB080002 Dolina Dolnej Noteci.

c. PLH080012 Kargowskie Zakola Odry oraz PLH080014 Nowosolska Dolina Odry

Te dwa obszary, położone w dolinie Odry na odcinku między Głogowem a Cigacicami (woj. lubuskie), mają bardzo zbliżony charakter, ich granice stykają się i stanowią one w zasadzie jeden obszar. Jest to jeden z najistotniejszych obszarów występowania dobrze wykształconych łąg wiązowo-dębowych. Łągi wierzbowe, topolowe oraz grądy odgrywają tu mniejszą rolę. Inne ważne siedliska to starorzecza ze stanowi-

skami kotewki orzecha wodnego *Trapa natans* oraz salwinii pływającej *Salvinia natans* oraz łąki selernicowe *Cnidion*, a także bóbr czy pi-skorz. Granice obszarów pokrywają się częściowo z obszarem ochrony ptaków PLB080004 Dolina Środkowej Odry.

Specyfika przedmiotów ochrony a formułowanie celów - przykłady formułowanych celów na różnych poziomach

a. Cele formułowane na poziomie płatów siedliska

Podstawowy sposób formułowania zarówno celów, jak i zadań ochronnych i monitoringu, przyjęty w ogólnopolskim szablonie planu zadań ochronnych, odnosi się do konkretnych płatów, zinwentaryzowanych i przypisanych do działek ewidencyjnych czy wydzieł leśnych. Mogą dotyczyć wszystkich zidentyfikowanych płatów lub ich wybranej (np. najcenniejszej) części. Takie cele pozwalają nie tylko na konkretne zaplanowanie działań ochronnych, ale także monitoringu na stałych powierzchniach. Mogą odnosić się zarówno do zbiorowisk leśnych, jak i wód czy zbiorowisk półnaturalnych. Dotyczy tych siedlisk i gatunków, których ochrona sprowadza się do ochrony konkretnych stanowisk i płatów, bez konieczności uwzględniania kontekstu krajobrazowego. W każdym przypadku należy wziąć pod uwagę całość zasobów gatunku czy siedliska w obszarze, a więc np. takie czynniki jak obecność korytarzy ekologicznych, umożliwiających wymianę genów. Takie formułowanie celów wymaga więc posiadania dobrej, kompletnej inwentaryzacji, co nie zawsze jest możliwe przy krótkich terminach wykonywania planów, zwłaszcza na terenach dotąd słabo rozpoznanych. Ochrona może być czynna lub bierna, jednak zapisy w dokumentach planistycznych odnoszą się zwykle tylko do konkretnych, możliwych do zaznaczenia na mapie poligonów czy punktów. Do takich siedlisk należą np. grądy czy murawy kseroter-

miczne, w przypadku których cele sprowadzają się do zapewnienia ochrony – zachowawczej lub czynnej – najcenniejszych płatów, zabezpieczenia przed przekształceniem na inne cele czy utrzymaniu we wskazanych, zidentyfikowanych płatach odpowiednich wskaźników na określonym poziomie.

Przykłady celów formułowanych na poziomie płatów i stanowisk:

- grądy w „Dolinie Leniwej Obry”: formalne zabezpieczenie i utrzymanie co najmniej 40% konkretnych, najcenniejszych płatów siedliska pod ochroną zachowawczą.
- starorzecza w „Kargowskich Zakolach Odry”: wyłączenie z użytkowania gwarantujące ochronę zachowawczą najlepiej wykształconych płatów siedliska.
- łąki selernicowe w „Nowosolskiej Dolinie Odry”: zabezpieczenie zidentyfikowanych płatów siedliska przed przekształceniem lub zawłaszczeniem na inne cele.
- kaldejsza dziewięciornikowata w „Dolinie Leniwej Obry”: utrzymanie liczebności populacji na jez. Nietopersko na poziomie co najmniej 500 os., ograniczenie konkurencji innych gatunków roślin wodnych.
- bóbr w Ujściu Noteci: zapewnienie lub utrzymanie właściwych warunków funkcjonowania populacji na wszystkich zidentyfikowanych stanowiskach.

Przykłady celów formułowanych na poziomie zasobów siedliska lub gatunku w obszarze:

- łągi wiązowo-dębowe w Dolinie Leniwej Obry: utrzymanie powierzchni siedliska na poziomie 80 ha lub jej powiększenie.
- łągi wierzbowo-topolowe w Ujściu Noteci: utrzymanie warunków do zachodzenia naturalnych procesów sukcesji w kierunku łągów wierzbowych na międzywalu Warty

i Noteci. Zwiększenie udziału procentowego siedliska do 5% powierzchni obszaru, poprawa integralności siedliska poprzez połączenie jego izolowanych płatów.

- starorzecza w Kargowskich Zakolach Odry: utrzymanie lub przywrócenie właściwego stanu wszystkich parametrów siedliska w co najmniej połowie zidentyfikowanych płatów.
- piskorz w Kargowskich Zakolach Odry: powstrzymanie spadku liczebności gatunku, rozpoznanie przyczyn zmniejszania się liczebności gatunku oraz zaplanowanie koniecznych działań ochronnych.
- kaldejsza dziewięciornikowata w Dolinie Leniwej Odry: podjęcie próby stworzenia co najmniej 1 stanowiska zastępczego gatunku w granicach obszaru.
- starorzecza w Nowosolskiej Dolinie Odry: zachowanie w dobrym stanie populacji typowych gatunków w tym salwinii pływającej *Salvinia natans* i kotewki orzecha wodnego *Trapa natans*.

b. Cele formułowanie na poziomie krajobrazu – kompleksu ekosystemów doliny

Istnieją siedliska i gatunki, których ochrona obejmuje co prawda zidentyfikowane płaty i stanowiska, ale jednocześnie wymagają one zapisów na poziomie krajobrazu, np. dotyczących stosunków wodnych w całej dolinie. Przykładem mogą być łągi wierzbowe czy olszowe, w przypadku których celem ochrony jest nie tylko utrzymanie określonej powierzchni siedliska czy objęcie najcenniejszych płatów ochroną zachowawczą, ale także utrzymanie reżimu wodnego gwarantującego właściwy stan siedliska czy stworzenie warunków do zachodzenia naturalnej sukcesji w celu poprawy integralności płatów. Warunek utrzymania właściwego reżimu wodnego, odnoszący się do całej doliny rzecznej, dotyczy też np. starorzeczy czy łąk selernicowych.

Niektóre siedliska i gatunki ze względu na dużą naturalną dynamikę nie mogą być objęte ochroną w konkretnych płatach czy na stanowiskach – nie jest możliwe sformułowanie

celów i zadań ochronnych na tym poziomie. W takim przypadku cele mogą być formułowane wyłącznie na poziomie ogólnym, np. dla całego odcinka doliny. Tak samo planowane mogą być zadania czy monitoring. Ochrona sprowadza się do przywrócenia lub utrzymania określonych parametrów całego krajobrazu i obejmuje kompleksy ekosystemów, również elementy nie znajdujące się na liście chronionych siedlisk czy gatunków, o ile mają zbliżone wymagania. Przykładem takiego siedliska są ziołorośla okrajkowe, powiązane z brzegami wód oraz granicami krajobrazowymi, a także siedlisko o jeszcze większej dynamice, która jest jego istotą – zalewane muliste brzegi rzek. W przypadku tych siedlisk celem ochrony nie jest zachowanie konkretnych, zmieniających się z roku na rok stanowisk, ale utrzymanie odpowiedniego reżimu wodnego (w przypadku namulisk jest to akceptacja niskich stanów wód przez określoną część roku) oraz stworzenie właściwych warunków dla rozwoju siedliska np. na określonej długości cieku.

Przykłady celów formułowanych na poziomie całego krajobrazu doliny rzecznej

- Ujście Noteci

ziołorośla nadrzeczne, łąki selernicowe, starorzecza, łągi wierzbowe oraz wiązowo-dębowe

Utrzymanie reżimu wodnego Warty i Noteci gwarantującego właściwy stan siedliska, w tym akceptacja dla występowania przez okres co najmniej 30 dni w roku, w okresie wiosennym, stanów wód przekraczających poziom 410 cm na wodowskaziu w Gorzowie.

zbirowiska namulisk

Utrzymanie reżimu wodnego Warty i Noteci gwarantującego właściwy stan siedliska, w tym akceptacja dla występowania przez okres co najmniej 30 dni w roku, w okresie letnim, stanów wód poniżej poziomu 180 cm na wodowskaziu w Gorzowie.

- Nowosolska Dolina Odry

siedliska: ziołorośla nadrzeczne, łąki selerni-
cove, łągi wierzbowo-topolowe, łągi wiązowo-
dębowe, starorzecza,

gatunki: bóbr, wydra, boleń, piskorz

Zabezpieczenie reżimu hydrologicznego Odry gwarantującego utrzymanie właściwego stanu wskaźnika „stosunki wodne”, w tym akceptacja występowania przez okres co najmniej 30 dni w roku, w okresie wiosennym, stanów wód przekraczających poziom 400 cm mierzoney na wodowskazu w Nowej Soli.

zalewane muliste brzegi rzek

Utrzymanie reżimu wodnego Odry gwarantującego właściwy stan siedliska, w tym akceptacja dla występowania przez okres co najmniej 30 dni w roku, w okresie letnim, stanów wód poniżej poziomu 150 cm na wodowskazu w Nowej Soli.

Podsumowanie

Przedmioty ochrony na obszarach Natura 2000 – siedliska i gatunki – podzielić

można na trzy grupy w zależności od ich specyfiki:

- możliwe do ochrony niemal wyłącznie na poziomie pojedynczych stanowisk,
- takie, które chronić należy zarówno na stanowiskach, jak i na poziomie krajobrazu,
- obiekty, których ochrona w postaci wyznaczonych płątów czy punktów na mapie nie jest możliwa ze względu na ich dużą dynamikę.

Planowanie ochrony przyrody na poziomie rozległych obszarów Natura 2000 obejmujących duże odcinki dolin rzecznych pozwala na uwzględnienie tego zróżnicowania oraz formułowanie celów oraz zadań ochronnych na wszystkich poziomach. Ochrona siedlisk i gatunków związanych z dolinami rzecznyymi na poziomie całego krajobrazu sprowadza się tu zwykle do zapisów na temat reżimu wodnego. Tego typu regulacje, odnoszące się do całych dolin lub ich dużych odcinków, uwzględniające potrzeby całych kompleksów ekosystemów, nie były do tej pory uwzględniane w dokumentach planistycznych w polskiej ochronie przyrody.

LITERATURA

- Dyrektywa 2000/60/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 października 2000 r. ustanawiająca ramy wspólnotowego działania w dziedzinie polityki wodnej, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, 22.12.2000.
- JERMACZEK A., MACIANTOWICZ M. (Eds.) 2012. Obszary Natura 2000 w województwie lubuskim. Wydawnictwo Klubu Przyrodników, Świebodzin.
- Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Gorzowie Wielkopolskim w sprawie ustanowienia planu zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 PLH080006 Ujście Noteci (projekt).
- Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Gorzowie Wielkopolskim w sprawie ustanowienia planu zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 PLH080001 Dolina Leniwej Obry (projekt).

Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Gorzowie Wielkopolskim w sprawie ustanowienia planu zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 PLH080014 Nowosolska Dolina Odry (projekt).

Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Gorzowie Wielkopolskim w sprawie ustanowienia planu zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 PLH080012 Kargowskie Zakola Odry (projekt).

Summary

An analysis of the objectives formulated in the conservation plans was made on the basis of four plans carried out in 2011 by the Naturalist Club to the order of the Regional Directorate for Environmental Conservation in Gorzów Wielkopolski: Obra Leniwa Valley, Noteć River Estuary, Kargowskie Odra River Bends, Nowosolska Odra River Valley. The underlying manner of formulating both the objectives and tasks for conservation and monitoring pertains to concrete plots, inventoried and assigned to recorded land plots or forest sections. Examples of such habitats include dry-ground forests and xerothermic grasslands in the case of which the objectives are reduced to ensuring conservation – whether passive or active – of the most valuable plots, prevention from transformation for other purposes or maintaining appropriate level of certain coefficients in selected identified plots. There are habitats and species whose conservation indeed covers identified plots and locations, though they need regulations on the landscape level, e.g. pertaining to water relations in the entire valley. Due to high natural dynamics, certain habitats and species cannot be included in conservation activities in some plots or locations – it is impossible to formulate conservation objectives and tasks at this level. In such a case the objectives may be formulated exclusively on a general level, e.g. for the entire section of the valley. Conservation then comes down to restoring or maintaining given parameters of the entire landscape and it covers entire complexes of ecosystems, including elements that are not listed in the register of protected habitats or species provided they have similar requirements.

Adres autorki:

Marta Jermaczek-Sitak
ul. Główna 23
66-210 Kosieczyn
email: cieszynka9@wp.pl